

Г. І. Гримашевич,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

СТУПЕНЮВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті за опублікованими лексикографічними, лінгвогеографічними й текстологічними виданнями та власними діалектними матеріалами, зібраними в середньополіських говірках Житомирської області, проаналізовано способи утворення форм компаратива та суперлатива в говорах українського діалектного континууму, акцентовано увагу на переважанні синтетичних утворень у говірковому мовленні та на розмаїтті фонетичних і дериваційних варіантів ступеньованих форм адвербіативів.

Ключові слова: прислівник, діалект, ступені порівняння, компаратив, суперлатив, синтетична форма, аналітична форма.

В статье по материалам опубликованных лексикографических, лингвогеографических и текстологических изданий и собственным материалам, собранным в среднеполюсских диалектах Житомирской области, проанализированы способы образования форм компаратива и суперлатива в диалектах украинского диалектного континуума, акцентировано внимание на преобладании синтетических образований в диалектной речи и на разнообразии фонетических и словообразовательных вариантов форм степеней сравнения адвербиативов.

Ключевые слова: наречие, диалект, степени сравнения, компаратив, суперлатив, синтетическая форма, аналитическая форма.

In the article after the published lexicographic, lingvogeographic and textologic editions and own dialectal materials collected in the serednepoliski hovirky of the Zhytomyr region it is analysed the methods of formation of comparative and superlative forms in hovory of the Ukrainian dialectal continuum, attention is accented on predominance of synthetic educations in hovirka broadcasting and on the variety of phonetic and derivatsiyni variants of stupenevani forms of adverbials.

Key words: adverb, dialect, degrees of comparison, komparative, superlative, synthetic form, analytical form.

Граматична, як і лексична та фонетична системи української літературної та діалектної мови, позначені в сучасних умовах динамікою, що призводить до вияву новітніх тенденцій у їхньому функціонуванні. З-поміж граматичних важливою є проблема ступенів порівняння якісно-означальних слів, насамперед прикметників, хоча значне місце належить і прислівникам, особливо діалектним, які мають здатність до утворення низки специфічних форм компаратива та суперлатива в говірковому мовленні, поповнюючи завдяки цьому лексичну та граматичну діалектні системи, які водночас є джерелом для збагачення літературної мови.

Зауважимо, що проблему генези компаратива та суперлатива прикметників і прислівників на матеріалі літературної мови порушено в працях С. Бевзенка, Л. Булаховського, А. Грищенка, С. Зінченка, О. Потебні, С. Самійленка та ін. Категорію ступенювання в сучасній українській літературній мові досліджували такі мовознавці, як І. Вихованець, Ю. Карпенко, О. Качура, А. Колодязний, Н. Костусяк, І. Кучеренко, М. Леонова, І. Чапля та ін. Українське говіркове ступенювання привертало увагу діалектологів, зокрема С. Бевзенка, І. Верхратського, О. Горбача, Й. Дзендзелівського, П. Лизанця, А. Москаленка, В. Німчука, І. Панькевича, Н. Прилипка, П. Приступу та інших, у працях яких переважно проаналізовано утворення форм ступенів порівняння в говірках південно-західного наріччя. Крім того, на матеріалі сучасного діалектного мовлення ґрунтовно дослідив функціонування форм ступенів порівняння прислівників у західнополіських і суміжних говірках Ю. Громик, який у зазначених діалектних утвореннях виділяє чотири моделі утворення простої форми вищого ступеня прислівників, акцентує увагу на наявності суплетивних форм, виділяє префікси, за допомогою яких утворюються форми суперлатива, створює загальну картину функціонування форм ступенів порівняння в досліджуваному континуумі [3].

Водночас цілісного дослідження, у якому було б проаналізовано систему утворення сучасних форм компаратива та суперлатива прислівника на різних теренах українського діалектного континууму, досі немає, що й зумовлює актуальність нашої розвідки, яка, крім зазначеного, посилюється ще й тим, що форми ступенів порівняння прислівника досить рідко представлені в лінгвогеографічній продукції (наприклад, в Атласі української мови лише дві карти присвячено формам ступенів порівняння прислівника на **-ш-** (к. 246) і на **-іш-** (к. 247), водночас у другій зауважено тільки про прикметники, але в коментарях зауважено, що функціонують і прислівники з такими ж суфіксами [1]), у діалектних словниках і говіркових текстах зв'язного мовлення.

Мета статті – проаналізувати особливості творення форм ступенів порівняння прислівника в українських діалектах на сучасному етапі їх розвитку.

Джерелами дослідження слугували лексикографічні, лінгвогеографічні й текстологічні виданнями та власні діалектні матеріали, зібрані в середньополіських говірках Житомирської області.

Як засвідчила вибірка форм ступенів порівняння прислівників із зазначених вище матеріалів, найуживанішими в діалектному мовленні є синтетичні форми (з метою мовної економії) вищого ступеня порівняння, які демонструють різноманітні суфіксальні утворення та фонетичні варіанти, більшість із яких зумовлена фонетичними особливостями того чи іншого діалектного ареалу. Аналітичні форми ступенів порівняння практично відсутні в діалектному мовленні.

У лексикографічних працях переважно зафіксовано прислівники у формах компаратива із суфіксом **-ше**, який залежно від території побутування виступає у фонетичних варіантах **-ши**, **-ші**, **-че**, **-чо** та в усиченій формі **-ш-**, причому самі прислівники демонструють низку фонетичних виявів, яких не знає літературна мова:

біріше ‘більше, частіше’ (СБГ, с. 32), *бóріше* ‘скорше’ (Шило, с. 57), *ра́ніше* ‘раніше’ (Сабадош, с. 305), *ра́нче* ‘т. с.’ (СЗГ, II, с. 114), *‘ран’че* ‘т. с.’ (ГІУ, с. 257), *‘ран-ш-е* ‘т. с.’ (ГБ, с. 96), *ті́кіше* ‘тихіше’ (СЗГ, II, с. 198), *ві́кіши* ‘швидше’ (СЗГ, I, с. 56), *да́льш* ‘якомога далі’ (СУСГ, с. 63), *да́льш*, *да́льше*, *да́льші* ‘т. с.’ (Сагаровський, с. 81), *та́нчо* ‘дешевше’ (Шило, с. 249), *ле́гш* ‘легше’ (Сагаровський, с. 206) тощо.

Значно рідше фіксуємо утворення із суфіксом **-іше** та власне діалектними варіантами **-ійш** та **-иш** (**-иш**), а також його усіченою формою **-иш**: *ду́жіше* ‘дуже, сильніше’ (Сагаровський, с. 96), *фа́йніше* ‘гарніше, краще’ (СЗГ, II, с. 219), *ра́нііше* ‘раніше’ (СЗГ, II, с. 114), *хри́пчіше* ‘більш хрипко, хрипкіше’ (СЗГ, II, с. 234), *п-із’н’ише* ‘пізніше’ (ГІУ, с. 255), *ху́тніш* ‘швидше’ (СЗГ, II, с. 236) тощо.

Поліський діалектний обшир якнаймасштабніше репрезентує архаїчний суфікс **-ій** (варіанти **-ей**, **-ий**), який, за словами Ю. Громика, найуживаніший у західнополіських говірках, функціонує здебільшого в наголошеній позиції (лише в одній говірці зафіксовано більше 80 утворень) та в усіченій формі **-і**, що зумовлена втратою кінцевого [й] [3], хоча побутує й на інших теренах Полісся, відзначаючись фонетичними варіантами, що зумовлені фонетичними рисами відповідного поліського діалекту, зокрема в східно- та середньополіських говірках переважає форма **-ей** (**-сй**), що відбиває одну з фонетичних рис цих діалектів – збереження етимологічних звуків у нових закритих складах *му́дрій* ‘краще’ (СЗГ, I, с. 322), *ра́ній*, *ра́ніий* ‘раніше; колись’ (СЗГ, II, с. 114), *ра́ніий* ‘давніше, колись’ (СЗГ, II, с. 114) *ти́сній* ‘тісніше’ (СЗГ, II, с. 200) *хо́лодні*, *хо́лодній* ‘холодніше’ (СЗГ, II, с. 231) *ху́тчий* ‘швидше’ (СЗГ, II, с. 236), *ви́силь* ‘веселіше’ (СЗГ, I, с. 59), *бл́іжсй* ‘ближче’ (СПГ, с. 33), *бл́іжсй* (ВМ), *ви́цсй* ‘вище’ (СПГ, с. 47), *до́вжсй* (ВМ), *до́вжсй* ‘довше’ (СПГ, с. 64), *да́всй* ‘раніше, колись’ (СПГ, с. 64; ВМ), *ні́жсй* ‘нижче’ (СПГ, с. 137), *бли́жсй* ‘ближче’ (СССП, с. 18), *да́лсй* ‘далі’ (СССП, с. 26) та ін.

Діалектні форми суперлатива, яких відзначено значно менше, репрезентують утворення із префіксом **най-**, який додається як до простої форми вищого ступеня порівняння, як у літературній мові [2, с. 311], так і звичайного прислівника, що не характерно для літературної мови, до однокореневих і суплетивних основ: *найте́руч* ‘найперше’ (СЗГ, I, с. 332), *найбо́рзо* ‘дуже швидко, найшвидше’ (СБГ, с. 311), *найбо́риш* ‘найшвидше’ (СБГ, с. 311), *найху́же* ‘найгірше’ (СЗГ, I, с. 332), *найда́ле* ‘найдаліше’ (Турчин, с. 188), *найлі́тше* ‘найкраще’ (там же), *найпе́рше* ‘насамперед’ (там же), *найско́ре* ‘найшвидше’, ‘найімовірніше, найправдоподібніше’ (там же), *найпа́че* ‘найбільше’ (СПГ, с. 132), *найбо́рзо* ‘душе швидко, найшвидше’ (СБГ, с. 311). Спорадично зафіксовано фонетично змінені варіанти зазначеного префікса **над-**, **на-** (*надбі́льше* ‘найбільше’ (СЗГ, I, с. 330), *набо́льш* ‘найчастіше’ (СПГ, с. 131). У західнополіських і суміжних говірках Ю. Громик відзначив для утворення форм суперлатива префікси **най-**, **на-**, **нав-**, **над-** [3]. У говірках південно-західного наріччя для утворення форм суперлатива найпродуктивнішим є частка-префікс румунського походження **май-**: *найбо́риш* ‘найшвидше’ (СБГ, с. 311), *майпо́біріше* ‘якнайбільше’, *майпо́футше* ‘якнайшвидше’ (ГГ, с. 119) тощо.

Спорадично зафіксовано суплетивні форми вищого та найвищого ступенів порівняння прислівника: *лі́ній* ‘краще’ (СЗГ, I, с. 288), *лу́ч*, *лу́чий*, *лу́чче* ‘т. с.’ (СЗГ, I, с. 294), *лу́чче* ‘т. с.’ (СУСГ, с. 118), *ме́нч*, *ме́нче* ‘менше’ (Сагаровський, с. 227), *ме́нсй* ‘т. с.’ (Машеве, с. 49), *ме́ншсй* ‘т. с.’ (Машеве, с. 53), *бі́лши* (*бі́риш*) ‘більше’ (Негрич, с. 26), *бу́льше* (Машеве, с. 59), *найлу́чче*, *найлу́чсй* ‘найкраще’, ‘найбільше’ (Сагаровський, с. 251). Крім того, морфемна структура суплетивних адвербіальних утворень може бути ускладнена зменшено-пестливими суфіксами (*бі́льшон’ко* ‘щонайбільше’ (Піпаш, с. 14), *лу́чачко* ‘краще’ (ГІУ, с. 252)), префіксами **по-**, **со-**, **шо-**: (*помайбі́льше* ‘щонайбільше, якомога більше’ (Піпаш, с. 148), *согі́ріше* ‘гірше’ (Піпаш, с. 179), *согі́ріше* ‘гірше’ (ГГ, с. 174), *шонайбі́ріше* ‘якнайбільше’, *шонайбо́ріше* ‘якнайшвидше’ (ГГ, с. 119).

Зауважимо, що в гуцульських говірках семантику вищого чи найвищого ступеня порівняння суплетивних форм адвербіативів із префіксом **май-** визначає наголос: *майбі́льше*, *маймно́го* ‘більше’ – *ма́йбі́льше*, *ма́ймного* ‘найбільше, щонайбільше, якнайбільше’, *ма́йлі́тше* ‘краще’ – *ма́йлі́тше* ‘куди краще, щонайкраще’ тощо (Піпаш, с. 98), водночас відзначено утворення з таким префіксом лише із семантикою компаративна: *ма́й да́вно* ‘давніше, раніше’ (Піпаш, с. 97-98).

Отже, діалектні форми ступенів порівняння прислівників є неодмінною складовою лексико-граматичної системи говорів. Їхня семантико-словотвірна структура позначена архаїкою, оскільки збережена низка давніх форм прислівників, здебільшого є свідченням належності адвербіативів до певного діалектного ареалу, водночас демонструючи беззаперечний зв’язок української національної мови. Діалектні форми компаратива та суперлатива відзначаються формальною варіативністю на різних мовних рівнях, насамперед на фонетичному та словотвірному, свідчать про емоційну насиченість діалектного мовлення. Порівняно з українською літературною мовою репертуар діалектних форм ступенів порівняння значно ширший, що свідчить про лексичне та граматичне багатство діалектного мовлення. Використання ступеньованих форм прислівника в діалектних текстах передовсім залежить від тематики розповіді інформатора та його ідіолекту, хоча ця проблема потребує більш докладного висвітлення.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні історії становлення діалектних форм ступенів порівняння прислівника, установленні генези низки говіркових адвербіальних утворень докладному вивченні функціонування форм ступенів порівняння прислівника в діалектному тексті, оскільки в цій розвідці на такому аспекті ми зупинилися лише принагідно. Виконання зазначених вище завдань неможливе без збору нового діалектного матеріалу, що спонукає до нових діалектологічних досліджень із максимальним виявом адвербіативів із залученням до співпраці студентів гуманітарних спеціальностей.

Література:

1. Атлас української мови : У 3-х т. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
2. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови / За ред. Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004 – 400 с.
3. Громик Юрій. Ступенювання прислівників у західнополіських та суміжних говірках // Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2006. – S. 27–42.

Список скорочень джерел:

- ВМ – Власні матеріали, зібрані в середньополіських говірках Житомирської області.
- ГБ – Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. – Київ: Інститут української мови НАНУ, 2008. – 480 с. ; іл.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГУ – Говірки історичної Уманщини і суміжних земель: монографія / [Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко]; за ред. Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
- Машеве – Говірка села Машеве Чорнобильського району Київської області / Ю. І. Бідношия та ін. – Ч. 1. – К., 2003. – 456 с.
- Негрич – Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березові. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Піпаш – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- Сабадош – Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 400 с.
- Сагаровський – Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Вип. 1. А – Об'ясняється / А. А. Сагаровський. – ОВВ НМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 296 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СЗГ – Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок: У 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2004.
- СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СССП – Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
- СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- Турчин – Турчин Євгенія. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.
- Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Т. 1–4. – Запоріжжя, 1992.
- Шило – Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.